

Hetê Bawerî, Îbadet û Organîzebîyayîşî Ra Pêveronayîşê Elewîtiya Dêrsimî û Yarsaniye

A Comparison of Dersim Alevism and Yarsanism in Terms of Belief, Worship, and Organization

Mutlu CAN*

CAN, Mutlu, (2022).
"Hetê Bawerî, Îbadet
û Organîzebîyayîşî Ra
Pêveronayîşê Elewîtiya
Dêrsimî û Yarsaniye", Nûbihar
Akademî, no. 17, p.143-
160, DOI: 10.55253/2022
nubihar.1125484

Genre/Cure: Research Article/
Gotara Lêkolîni

Received/ Hatîn:
02/06/2022

Accepted/ Pejirandin:
26/06/2022

Published/ Weşandin:
30/06/2022

Pages/ Rûpel: 143-160

ORCID:
0000-0001-7249-2487

Plagiarism/Întihal: This article
has been reviewed by at least
two referees and scanned via
ithenticate plagiarism website./
Ev gotar herî kêr ji aliyê 2
hakeman ve hatiye nixxandin û
di malpera întihalê ithenticate
re hatiye derbaskirin

KILMNUS:

Na xebate de bawerîya Elewîtiya Dêrsimî û bawerîya Yarsaniye (Ehl-î Heq) yo ke mensûbê aye sînoranê fermîyan yê Îran û Îraqî de ciwîyenê, hetê bawerî, îbadet û organîzebîyayîşî ra pêvero ronîyenê. Na xebate de ame kerdene ke bi hawayê pêroyî cewabanê persanê sey Yarsanî kam ê? Seba înan kamcîn nameyî ênê xebitnayene? Yarsanî bi xo, xo senî name kenê û bawerîya xo bi çi şekilî pênas kenê? Bawerîyanê Elewîyanê Dêrsimî û Yarsanan mîyan de kamcîn xususê muşterekî û yê cîyayî estê? bêrê dayene. Melzemeyê ke na xebate de ci ra ame îstifadekerdene xebatê ke her di bawerîyan ser o ameyê kerdene yê. Metodê cigêrayîşî, tagêrayîşê çimeyanê literaturê cigêrayîşan o ke ê derheqê her di bawerîyan de bîyê yo. Peynîya xebate de ame kerdene ke mabênê Elewîtiya Dêrsimî û Yarsaniye de hetê bawerî, îbadet û organîzebîyayîşî ra kîştî cîyayîyan de estbîyayîşê pêmendîşanê girîngan zî bêrê tesbîtkerdene.

Kilîçekuyî: Elewîtiya Dêrsimî, Yarsaniye, bawerî, pêmendîş, cîyayîye.

ABSTRACT:

The belief in Alevism in Dersim and the belief in Yarsanism (Ahl-e Haqq), whose members live inside the official boundaries of Iran and Iraq, are examined in

* Lêkolerê Serbixwe/Independent Researcher, canmutlu1978@gmail.com

terms of belief, worship, and organization in this research. Who are the Yarsans? What designations are used for them? What name do the Yarsan call themselves and how do they introduce their beliefs? What are the common and different points between the Alevi of Dersim and the Yarsans? Such questions were generally sought to be answered. This study's contents are studies on both beliefs. The research technique is to review the literature on both beliefs. Such queries were generally attempted to be answered. This study's resources include studies on both beliefs. The research procedure includes a review of the literature on both beliefs.

Keywords: Dêrsim Alevism, Yarsanism, faith, similarity, difference.

1. DESTPÊK

Exlebê komelê kurdan musulman o û hetê mezheban ra bi hawayo pêroyî sunnî û zaf tay bo zî şîi yo. Bê musulmanîye dîn û bawerîyê ke hetê kêmî kesan ra ameyê pawitiş estê ke vernîya înan de Êzîdîti, Yarsanîye û Qizilbaşîye (Elewîtiye) ênê. Bi texmînî kurdanê Îranî mîyan de nêzdîyê di mîlyonî yarsanî estê (Vali, 2018: 13.). Kurdê Yarsanî ke bi nameyê Ehl-î Heq ênê şinasnayîş, umûmen rojhelatê Îranî de merkezanê Kurdîstanî, Îlam û Kirmanşah de, bi taybetî zî herêmanê Gûran û Hewraman de ciwîyenê. Derheqê tarîxê hasilbîyayîşê dînê Yarsanî de yew melumato qetî dayene mumkin nîyo. Dînê Yarsanan ke hetê tarîxî ra kokê xo reseno dînanê Îranîyan yê verê Îslamî ke hîna zaf başûrê koyanê Zagrosî de vilabîyaye bîyê, seserra 15. de hetê Sultan Sehakî ameyo reformekerdiş û hetanî demê ma ameyo (Vali, 2020: 161-162).

Ehl-î Heq, bawerîyanê rojhêlatê mîyanên yê senkrefîkan ra yew a ke hetê mana ra çimeyanê Rojawanî de bi nê şekilan vîyarena: “înanê rastîye”, “Sadiqê Rastîye”, “Kesê ke nêzdîyê Heqî yê” yan zî “Kesê ke înan rayîrê Heqî weçînayo” No namekerdiş sey “Dînê Yârî” yan zî “Dînê dostê Homayî yê Ezîzî” zî derbas beno (Mir - Hüseyinî, 2003: 168). No sistemê bawerîye ke bingeyê xo nimeyîye û batîniye ra awan beno, dinyaya Rojawanî de, tarîxê zanayîşanê derheqê ey de reya verêne reseno destpêkê seserra XIX. Macdonald Kinneirî (m. 1830) û nuştayanê gêrayox û mîsyoneran yê ewropayîjan yê sey G. Keppel (m.1891), H. Rawlinson (m. 1895), C.A. Baron de Bode (m. 1887), comte de Gobineau (m. 1882), V.A. Jukovsky (m. 1852) û S. G. Wilsonî (m.1916) (Vali, 2020: 162). Gama ke pênasê kurdanê Yarsanan bêro kerdene yan zî bawerîya înan ra qal bibo tewr zaf termê Gulat, Ehl-i Hakk, Ali illâhî, Nusayrî, Yarsan, Kakeyî û Tayîfe ênê bikarardiş. Namekerdişê mensûbanê na grûbe de tayê merdimê zanistî û cigêrayoxî ke înan na bawerîye ser o xebate kerda, termê *Yarsanî* rast vînenê û ey tercîh kenê ke Dr. Shahab Walî înan ra yew o. Walî meylê xo û bingeyê ey wina îfade keno:

Kurdê ke sey yarsanî yenê naskerdene (Ez vana “kurdî”, çike ewro yarsanê ke kurd nîyê kî estê, yanî kesê ke dima îmanê xo bi nê dînî ardo, înan rê mîyanê yarsanan de “çesbîde” yeno vatene. Ê yê ke maye û pîyî ra yarsan ê, înan rê kî

“çêkîde” yanî keso ke kok ra yeno vajîyeno. La hetê tarîx û etnîsîteyî ra yarsanî kurd ê. Mîyanê nameyanê sey “ehlê heq, elîyullahî” ûsn ra seba namekerdişê înan, ez terefgîrê nameyanê “yarsan” û “kakeyî” ya. Ma vînenîme ke ewro seba înan zafane nameyê “ehlê heq”î yeno vatene. La ganî ma bizanîme ke no name reya verêne hetê oryantalistê fransîzî Comte de Gobineauyî ra ameyo xebitnayene. Oryantalîstê ke ey dima ameyê înan kî no name xebitnayo û ma eşkenîme vajîme ke nê nameyî cayê xo girewto. Temaşe yo, herçi qas Mînorskîyî bi xo kî vato ke no namekerdiş xelet o, ey bi xo kî nuşte û weşananê xo de no name gurênayo. Hetê bîni ra kî termê “ehlê heq”î nameyêk o ke heme hereketanê batîniyan (mîstîkan), bitaybetî kî hurûfiyan, seba xonamekerdişê gurênayo. Pêrone ra muhîmêr, metnanê pîrozane yarsanan de, ke ma eşkenîme ci rê vajîme edebîyatê yarsanan, termê “ehlê heq”î qet çin o. Goreyê mi seba namekerdişê na grûbe, xebitnayîşê termê “ehlê heq”î kêmanîyêka pîl a. Çike gama ke ma metnanê dîniyan wanenîme, vînenîme ke înan xo sey “yarsan, yaristan, kakeyî” û dîne xo kî sey “dîne yarî” name kerdo. No termo ke çekuyanê “yar” û “san”î (kilmkerdeyê sultanî) ra ameyo ra, manaya terefgîranê Sultan Sehakê Berzencîyî dano. O mabênê seserranê 13-14. de ciwîyayo, şexsîyeto tewr pîl ê yarsanan û reformkerdoxê (newekerdoxê) dîne yarî yo (Valî, 2017: 31-32).

Goreyo ke Özdemiş Moosayî ra neqil keno na bawerîye wayîrê şiroveyêkê Îslamî yê hêzdar û ciyayî bo zî, motîfanê bawerîyan yê bawerîyanê verê Îslamî (Zerdeştî, Êzîtiye, Mazdekîzm ûsn.) îhtîva kena, hetta zafê nînan merkezê bingeyê bawerîye de ca gênê. Elî-Îlahîye, Elî-Ellahîye, Kakaîtiye, Elewîtîye, Şebaçîye û Nusayrîtî tayê grûbê bawerîye yê senkretîkî ke seba ke wayîrê vînayîşê şîitîya radîkale yê înan ra sey Gulat qal beno, zaf manenê Ehl-î Heqî, mumkin o ke merdim cografyaya hîraye de raştê rîtuellanê na bawerîye bêro (Özdemiş, 2009: 11).

Ancîna goreyo ke Özdemiş neqil keno Bruinessen dîyar keno ke dinya de çend mîlyonî mensubê Ehl-î Heqî ciwîyenê, Durîngî ra goreyî teqrîben 2-3 mîlyonî Ehl-î Heqî ciwîyenê. Îzady zî reqeme nêdano, la goreyo ke o neqil keno texmînen %10-15ê nufusê kurdan yê dinya Yarsan (Ehl-î Heq) ê (Özdemiş, 2009: 12).

Warê nuşteki de cigêrayîşê şumûldarî yê verênî, destpêkê seserra XX. ra tepîya hetê tarîxnasanê sey Mînorsky, Ivanow û Mokrî ra ameyê kerdene. Hema-hema temamê çimeyan ke na babete ra eleqedar ê, lehçeya hewramkî ya kurdkî nusîyayê zî, xebatê nê cigêrayoxan umûmen metnanê fariskîyan û xebatê warî ke hîna zaf derûdorê Tehranî de ameyê kerdene ra teşkîl benê. Ewro zî çimeyo sereke yo ke derheqê Ehl-î Heqî de muracatê ci beno, yew meqaleya Vlademîr Mînorksyî ya (Mînorsky, 2009: 5-20) ke o bi xo gama ke sefirîya Rûsya de wezîfedar beno, nê komelî reyde keweno têkilîye. Na meqaleya şumûldare ke sernuşteyê aye “Mezhebê Ehl-î Heqî” yo, serra 1920î de *Ansîklopedîyê Îslamî* de ameya weşanayene. No tekst, herçi qas wextêkê zaf verênî de nusîyayo zî, xebatê ke melumatanê na meqale ra zîyadeyêr

agahîyan danê ma hetanî ewro nêameyê kerdene û coka hem-hema pêroyê xebatan yê ke derheqê Ehl-î Heqî de bîyê, çimeyê serekeyê înan na meqale bîya.

Cigêrayoxanê na babete yê demanê peyênan ra Mîr Huseynî (Özdemir, 2009: 12) cigêrayoxanê ke Ehl-î Heqî ser o xebitîyenê, sey di beşan tesnîf keno;

“Grûba Yewine, terîqetî sey parçeyêkê tradîsyonê Îslamî qebl kena û rêçanê averşiyayîş û vilabîyayîşê ey, pêmendîşê ey bi hereketanê şîyan yê ekstremen de gêrena. Grûba diyine zî, eslê elemananê Îslamîyan yê terîqetî, kokanê êyê Îranîyan yê kehehan rê sey qilîfî vînena û averşiyayîş û vilabîyayîşê ey nêwaştîşê vîndîbîyayîşê tradîsyonanê Îranîyan yê kehenan ke ê bandura Îslamîyetî ra pey vîndîbîyene reyde rî bi rî mendê û hêvîya şarî ke seba ke nê tradîsyonan birama gan eşto ra eleqedar îzah kena. Çîyo ke balkêş o no yo ke mensûbê Ehl-î Heqî bi xo zî sey nê şekilî cîyabîyaye yê. Tayê mensûbê terîqetî xo Îslamî ra dûrî gênê û ey sey bawerîyêka dînî ya cîyaye pênas kenê, yê bînî zî ehemîyet danê esasê mîstîkan yê bawerîya xo û bi no qayde Ortodoksîya Şîitî û dogmayanê xo yew nuqta de anê têhet.”

Senî ke melumatanê corênan ra zî fehm beno derheqê bawerîya Ehl-î Heqî de cîyayîya fikiran tena cigêrayoxanê ke na babete ser o xebitîyenê de ney, rasterast mensûbanê bawerîye mîyan de zî êno vînayene. Naye ra girêdaye çimeyanê ke derheqê nê komelî de agahîyan danê de, ma rastê şuxulnîyayîşê mefhûmanê cîyayîyan yê sey *terîqet*, *mezheb*, *dînî* ênê.

Ewro hema zî munaqeşeyê tewr pîlî ke hetê mensûbanê Ehl-î Heqî û kesanê teberê na bawerîye de ra ênê kerdene, vernîya înan de têkilîya Ehl-î Heqî bi Îslamî êna ke Durîng (Özdemir, 2009: 13) derheqê cîyayîya fikranê înternal û eksternalan de nînan vano:

“Ehl-î Heqî xo sînor hetta teberê Îslamî de hesabnenê; feqet tayê înan îdîa kenê ke bawerîya înan yew gîla mîstîke ya Şîitîya Diwêsan / Des û Diyan a. Ê, xo (yan zî oryantalistî înan) se terîf kenê wa bikerê, bawerîya înan yew formê Şîitîya marjînal o û verê verkan meylê înan mîstîk o, ke o hetê ehlê tesawûfê Îslamî ra bi hawayêko cidî ameyo mîmkerdene. Eke ma vajê na grûbe nêşkena bi sewîyeya bese de kulturê îslamî temsîl bikero û bi no hewa îtiraz bikerê, no bêro a mana ke ma îdîa kenê ke tu konseptê ewlîyatîye xosero nêşkeno bi şeklêkê qetî kulturê Îslamî temsîl bikero; kokê kulturê Îslamî, tradîsyonê kehên ê ke rêçê înan bi wefadarîyêka xorîne hetê Ehl-î Heqan yê Kurdan ra muhefeze benê.

Cemaatê ke mensûbê bawerîya Ehl-î Heqî yê, nê nameyî ra teber bi nê nameyan xo danê naskerdene: “Tayefesan”, “Yaresan”, “Kakai”, “Ehl-i Sır”, “Davudi” ûêb (Musalı, 2013: 14). Goreyê yew cigêrayîşî ke Ehl-î Heqî ser o ameyo kerdene, Ehl-î Heqî ke ê bi xo kurdê Hewraman/Goran ê, xo ra vanê “Yaresan”. Goreyê cigêrayoxî semedo ke Ehl-î Heq hetê Xurufî, Nusayrî û Safewîyan ra êno bikardene, na bawerîye ra sey “Yaresan” qal kerdene hîna biisabet beno (Hamzeh’ee, 2008: 74).

Nêzdîyîya Ehl-î Heqî û Elewîtîya Dêrsimî verê ra nata bala tayê cigêrayoxan anta. Hûmara xebatanê ke tede pêmendîşê her di bawerîyan ser o ameyo vindetene, înanê ke hurdmînî seypê erjnayo tay nîya. Ma çend nimûneyan eşkenê wina bidê: Dr. Blau yew meqaleya xo ke 1862 de nuşta de dîyar kerdo ke gelek eşîrê Dêrsimî Alî-Allahî yê. Nuştoxê rûs Fronze zî 1929 de wina nuşto ke kurdê Dêrsimî Alî Îlahî yê û sey Qizilbaş ameyê namekerdene. Ancîna Nîkîtînî dîyar kerdo ke Qizilbaşê Dêrsimî yew şaxê Alî Îlahîyan ê. Mélikoffa ke bi cigêrayîşanê xo yê Qizilbaşan û Bektaşîyan ser o şinasîyena, binê pêmendîşê doktrînanê Elewîyan bi yê Ehl-î Heqî xêz kena. Mo-oso ke grûbanê şîîyan yê heteredoksan ser o xebatêka ey ya hîraye esta, wina neqil keno: Kurdê Qizilbaşî tena Dêrsim de nîyê, herêmanê Kermanşa û Kirindî yê Îranî de zî ciwîyenê û tîya de înan ra Ehl-î Heq êno vatene. Bê nînan Van Bruinessen xebatanê xo yê cîya-cîyayan de pêmendîşê mabênê Ehl-î Heqan û Dêrsimîyan îşaret kerdê. Bi eynî şekil Îzady Ehl-î Heq û Elewîtîya Dêrsimî yew erjneno û binê sernuşteyê Dînê Melekan de vîyarte û taybetmendîyanê înan yê hemparan ser o vindeno. (Gezik, 2012: 21)

2. PÊMENDÎŞÊ YARSANIYE Û ELEWÎTÎYA DÊRSIMÎ

Senî ke ma bi yew hewa cor ra zî behs kerd mabênê Elewîtîya Dêrsimî û Yarsaniye de pêmendîşê balkêşî estê ke coka tayê cigêrayoxan ê yew hesibnayo, tayînan zî ê sey di bawerîyan yê ke eynî kokan ra ênê hesibnayê. Ma ke ewnenê her diyînan ra vînenê ke Elewîtîya Dêrsimî û Yarsaniye mîyan de hetê bawerî û îbadet û organizebiyayîşî ra tayê pêmendîşî estê. Ma do cêr ra beş bi beş nînan ser o vinderê.

2.1. Hetê Bawerî û Îbadetan ra Pêmendîşî

2.1.1. Îbadetê Cemî

Pêmendîşanê mabênê Ehl-î Heq û Elewîtîya Dêrsimî ra tewr muhîm cem o ke hewte de reyê êno kerdene yo (Musalı, 2013:17; Hamzeh'ee, 2008: 233). Ehl-î Heqî, nê îbadetî de tembûr danê piro û kelaman wanenê. (Minorsky, 1997: 203) Cemî, cemxaneyan de virazîyenê (Hamzeh'ee, 2008: 233). Nê mekanî eynî wext de cayê çareserkerdişê meseleyanê komelkîyan ê (Gülpâygânî, 2014: 362). Hîkayeya xeliqnayîşî ya Ehl-î Heqî gore, Homayî bi hewt melekanê xo cem kerdo (Hamzeh'ee, 2008:179).

Wezîfeyê ke do cemê Ehl-î Heqî de bêrê caardene, tayê kesan ser o ameyê teqşîmkerdene (Hamzeh'ee, 2008: 234-235):

Seyyîd: Wezîfeyê duayanê nîyazî (bi tirkî adak) aîdê *seyyîdî* yo ke o cîsnê yewendes keyeyan yê pîrozan ra êno.

Nayîp: Hetkarê Seyîdî yo û ganî azê *delîlî* ke dereceya diyine de keyeyo pîroz o, ra bêro. Eke Seyîd çin bo, o duayan waneno.

Xelîfe: Keso ke mîyanê beşdaran de nîyazan keno vila o yo.

Wendoxê kelaman: Keso ke îlahîyanê dînîyan waneno yo.

Xadem: Keso ke bi hawayo umûmî nîzamê cemî temîn keno û gama ke luzum beno hetkarîya seyîd û xelîfeyî keno yo.

Cemê Ehl-î Heqî wina îcra benê: Beşdarî, şêmuga berî de secdeyê cemxaneyî kenê û winî dekewenê cemxane. Keso yewin gama ke dekewt cemxane derbasê hetê tewr raştî beno û uca ronîşeno. Beşdarê bînî zî berî de secde kenê, dekewenê zere û destê raştî ra destê çepî ser kam ke ronîşte bo, destê înan maç kenê û bi edebî cayê talê verênî yê destê çepî de ronîşenê. Kesê ke newe ênê cem, hetê înanê ke verî ra ameyê ra “Ya Heq” yan zî “Ya Elî” xêrameyîş gênê. Bi no qayde nîzamê ronîştîşê beşdaran seklê yew dayîreyî gêno. Her kes mîyaneyê xo ra yew kemer yan zî mîye girêdano û na mîye her di kesanê ke ey het de ronîşenê ra pulisnenê (poşunenê.) Bi no hewa heme beşdarî yewbînan ra benê girêdayî. Naye ra teber pêro beşdarî mecbur ê ke şaşe (xafe) bipeşê sereyê xo ra yan zî bi yew hewa çîyê biancê sereyê xo ser (Hamzeh’ee, 2008: 235-237). Cemanê Elewîtiya Dêrsimî de mîye girêdayene, destê her kesî maçkerdişî yê ê kesî ke o newe ameyo û sereyê xo piştişê/girewtîşê camêrdan çin o.

Senî ke Elewîtiya Dêrsimî de ca gêno yê Yarsaniye de zî nîyazî peşkeş benê û qurbanî ênê serebirnayene. Esteyê qurbanan nê nê şikitiş û defnê erdî benê. Wexto ke qurbanî ameyî vilakerdene û werdene duayî dest pêkenê. Duayî sey nîmite (xefî) û biveng (celî) di çeşîd ê. (Hamzeh’ee, 2008: 236-237); Nê duayî Elewîtiya Dêrsimî de çin ê. Temamê nê duayan 5 tene yê. (Hamzeh’ee, 2008: 238):

- 1) **Ebadet:** Semedê tetbîqkerdişê vecîbeyan yê dînîyan ê. Qismêkê înan biveng o, qismêkê înano bîn bêveng o.
- 2) **Hacet:** Duayê ke seba karêkê meşrûyî ênê wendişê. Qismêkê înan biveng o, qismêkê înano bîn bêveng o.
- 3) **Mo’ezat:** Duayê ke şîretan û tewsiyeyanê ehlaqî û ruhanîyan ra teşkîl benê yê.
- 4) **Cezbîyat:** Duayê ke melodîyê înan yê taybetî estê û beşdaran kenê halê vecdî. Biveng wanîyenê.
- 5) **Murekebat:** Duayê bêveng ê ke bi nîyetê bi hewayê nefsqijîye îbadet kerdene ênê wendene.

Gama ke bi nameyê “Fekr-o Zekr” duayê murekebat ênê kerdene, yew enstrumano ke sey tembûr name dîyeno ci êno xebitnayîş. No tembûr pîroz (bimbarek) o û dest bi dest hetanî ke tekrar kewt destê pirodayoxî her kes dest paneno ey ra û ey bi hurmet maç keno. (Hamzeh’ee, 2008: 239). Seke ma zanê mintiqaya Dêrsimî de zî tembûr êno gurenayene.

Mabênê tayê grûbanê Ehl-î Heqî de ferqê îcrakerdişê cemî estê. Mavajîme tayê grûban de cinîyî daxilê cemî benê, tayînan de şerab êno îkramkerdene. Tayînan de

zî tam eksê nînan mewzûbahîs o. (Musalı, 2013: 19). Cemanê elewîyanê Dêrsimî de cinîyî zî ca gênê. Îkramkerdişê şerabî çin o, la goreyê tayê vateyanê pîlan û çimeyan demanê zaf verênan de tayê grûbanê Elewîyan de no qaîde estbîyo.

Merasîmê cemî de badê ikramkerdişî zîkir êno kerdene. Pirodîyayîşê yew sazi ke di telin o û sey “Tamire” name beno reyde şîrê ke di yan çar misrayan ra ênê pê wanîyenê. Beşdarî bi her di destanê xo çepikan danê piro û bi no qayde tewrê zîkirî benê (Jukovsky, 2013: 130). Elewîyê Dêrsimî zî destanê xo danê çokanê xo ro û tewrê muzîkê muzîkan yê cemî benê.

Ceman de tayê beşdarî adirî ser ronîşenê û ci ra bê ke îs bile bigîrê xelesîyenê ra. Zinaranê berzan ra xo sereserkî erzenê war la canê înan ra kulêka qije nêbena. Kesê ke nêzane azne bikerê xo erzenê awe la binê de nêşonê. (Jukovsky, 2013:131). Êyê ke cem de zîkir kenê, komiranê sûrbîyayan gênê xo dest û kenê fekê xo. Ey vejenê yewê neweyî gênê. Her parçeyê komirî da-yew deqa fekê înan de maneno (Marr, 2013:441). Ayînanê pîlan de dewrêşî bi melodîyanê tembûrî kewenê cezbe, benê tewt, serê adirî ra şonê û adir gênê zereyê kafanê xo (Minorsky, 1997: 203) Goreyê vateyanê pîl û kalanê Dêrsimî xususe çîyê ke derheqê adirî de yê, ge-ge cemanê demanê zaf verênan de tetbîq bîyê.

Seke cor ra zî fehm beno îbadetê cemî yê Yarsanan û Elewîyanê Dêrsimî hetê şekil û muhtewa ra bimanê yewbînî zî, mabênê înan de tayê ferqê muhîmî zî estê. Mavajîme cemê Ehl-î Heqî de 12 xizmetî çin ê. Oxro ke 12 xizmetî bingeyê cemê Elewîyanê Dêrsimî teşkîl keno û eke yewê înan nêbo yan zî kêmi bimano cem nêno tamamkerdiş. Ancîna ma vînenê ke semaho ke yew parçeyê cemê Elewîyan yê muhîm o, cemanê Ehl-î Heqî de çin o. Cemanê Ehl-î Heqî de sey gulbangî ney sewbîna duayî ênê wendene ke (Hamzeh’ee, 2008: 238) no zî yewna ferqê muhîmî yê cemanê her di bawerîyan o. Mefhûmê ke her diyînan de zî ortax ê nê yê: Seyîd, delîl, tembûr, cem. Xususe muzîko ke bi tembûrî êno viraştene her di bawerîyan de elementanê muhîman yê hemanparan ra yo û kokê nê tradîsyonî reseno verê dewrê Îslamîyetî. Dewrê Îslamîyetî ra pey no tradîsyon nêbîyo vîndî û estena xo bi rituel, motif û bawerîyanê newîyan ramito û ewro warêkê çîyayî de bi tezahuranê çîya-çîyayan ciwîyeno. (Alay, 2018: 912)

Hem Elewîtiya Dêrsimî de hem Yarsanîye de ca girewtîşê yew îbadetî ke o sey cemî name beno, hem zî hete şekil û muhtewa ra pêmendîşê înan bêguman xususeko balkêş o û çîyêko tesadufî nîyo. Seke ma zanê tena Elewîtiya Dêrsimî de ney Elewîtiya tirkan û Bektaşîyîye de zî cem esto û eke ma bîyarê xo vîrî ke tarîxê nê her di bawerîyan yê Ehl-î Heqî ra kehenêr o, ma eşkenê wina bivajê: Nê heme ortaxî û pêmendîşî yew kokê înanê muşterekî yan zî mîyanê înan de estena tesîrêkê xurtî nîşanê ma danê.

2.1.2. Rojeyê Hîrê Rojane

Elewîyê Dêrsimî umûmen aşma Remezanî de roje nêgêne. Aşma Muheremî de des yan diwêş rojî, aşma sibate de zî hîrê rojî roje gênê. Rojeyo ke ê aşma sibate de gênê, ey ra rojeyê Xizirî vajîyeno.

Her diyînan de zî estbîyayîşê rojeyêkê hîrê rojaneyî faktorêko ortax o, la mîyanê înan de ferqê muhîmî estê. Bawerîya Ehl-î Heqî de nameyê xususî yê nê hîrê rojan estê. Nê wina yê (Gûlpâygânî, 2014: 266):

- 1- Nîyyet-î mornovî,
- 2- Devet-e şahî yan zî devet padeşahî
- 3- Kavaltasî.

Rojeyî ke hîrê rojî êno girewtene ra dima roşan beno. (Musalî, 2013: 135-137; Jukovsky, 2013: 130; Minorsky, 1997: 203), La ganî kamcîn rojan de roje bêro girewtiş, no derheq de grûbanê terîqetî mîyan de meylê cîya-cîyayî estê. (Musalî, 2013: 19). Her roja rojeyî de cîya-cîya nîyazî pêşkêş benê. (Gûlpâygânî, 2014:268).

Elewîtiya Dêrsimî de cayê Xizirî zaf-zaf muhîm o. Seba ke girînya ey bêro fehm kerdene, ganî pîrozê ke bawerîya Elewîya Dêrsimî, bi goreyê dereceya înan bêre rêzkerdene. Nê pîrozî nê yê:

1. Heq,
2. Xizir,
3. Tije (Roj),
4. Çar Melekî (Cebraîl, Mikaîl, Azraîl û Îsrafil),
5. Hz. Mehemed, Hz. Elî, 12 Îmamî û Ana Fatma,
6. Pêrp pêxamberî,
7. Zîyarî û ewlîyayî û wayîrê meqamanê dînîyan

Xizir, Dêrsim de tewr berzê pîrozan nîyo. O nê hetî ra Heqî dima êno. Xizir kalêdo herdişsipî yo. Bi estora xo ya boze gêreno, cantêzik o. Wayîrê sîrrê winasî yo ke “her dem, her ca de hazir û nazir o.” Bi taybetî zî rojanê serdînanê zimistanî yê ke vevre û puk hakim o, laseran de, erdlêzan û bobelatanê bînan de, sey pawitoxê/seveknayoxê serekeyî şewe û roj reseno haware (Çem, 2011: 42).

2.1.3. Bê ke Bêre Şikitiş Definkerdîşê Esteyanê Qurbanî

Bawerîya Ehl-î Heqî de qurbanî çar bêj ê (Gûlpâygânî, 2014: 346):

1. Qurbanê gonî: Deve, gayo kedî, mîya kedîye û dîk
2. Qurbanê bêgonî: Mase, göze, gerde (yew tewir nan o) û henare
3. Madeyê ke qurban nêbenê, la merasîmê qurbanî de benê: beşîla (qawune), şeker, vame û qaqute

4. Hedmet: Yew werdo taybetî yo ke riz (birinc) û goştê qurbanî/e ra virazîyeno.

Goreyê yewna çimeyî sey bigonî û bêgonî pêsero 14 tewirê/çeşidê qurbanî estê (Minorsky, 1997b: 514).

Elewîyê Dêrsimî zaf reyan; mavajîme Roşanê Qurbanî û ceman de û bi nîyetê nîyazî qurban serebirnenê. Mefhûmê qurbanî semedê pes û dewaran xebitnîyeno. Bê qurbanî tayê werdî; mavajîme sey helwa û loqmeyî ênê pewtene û vilakerdene. Feqet ferqê nê peyênan no yo ke nê qurbanî nîyê, werdê ke sey “xêr” yan zî “loqme” name benê.

Bi kilmîye Yarsanan û Elewîyanê Dêrsimî de çarçewaya babeta qurbanî de ferqê eşkereyî estê, la yew pêmendîşo balkêş zî esto; Hem Yarsanî hem zî Elewîyê Dêrsimî qurbanê ke serbirnenê, esteyanê ey/aye nêşiknenê. Çünke naye sey *guneyî* vînenê.

2.1.4. Çar Berî û Çewres Meqamî

Seke ma zanê tena Elewîtiya Dêrsimî de ney, Elewîtiya Anadoluyî û Bektaşîyîye de zî îdraqê Çar Berî û Çewres Meqamî cayêko muhîm gêno. Merdim rayîre kamiliye de tayê merhaleyan ra derbas beno. Keso ke bieşko nînan ra derbas bo reseno Heqî (Homayî.) Nê merheleyan ra çar teneyî binge yê, çewres teneyî zî merheleyê mabênî yê. Destpêkî ra heta kemaletî Çar berî nê yê: Şerîet, Terîqet, marifet û Heqîqet (Noyan, 1995: 250-251; Yaman, 2011: 265- 266). Bawerîya Ehl-î Heqî de çewres meqamî nêbê zî, çar berî bi yew hewa estê. Na bawerîye de kesê ke newe kewenê cemat (nînan ra çesbîdeh vajîyeno) seba înan yew sîstemê berzbîyayîşî esto ke, no maneno Çar Beran yê Elewîyan. Goreyê naye kes, verê merheleya Şerîetî de rîayetê qaydeyanê umûmîyan yê Îslamîyetî keno. Merheleyanê Terîqet û Marîfetî de zî rayîrê tesawifî de aver şono. Merhelaya peynîye de zî Heq êno îdrekerdiş û o kes beno Ehl-î Heq. (Hamzeh' ee, 2008: 291) .

Kitabê pîrozî yê Ehl-î Heqî Serencam de nê merheleyî sey şerîet, terîqet, heqîqet û marifet ameyê rêzkerdiş û nameyê melekân zî bineyê her yewî ra sey çar teneyî ameyê vilakerdiş (Minorsky, 2013: 283) Ancîna bi goreyê bawerîya Ehl-î Heqî, çar prosesê tecelîyê eslê îlahî muqabîlê çar merheleyan ênê. Proseso tewr verên şerîet, yo diyin terîqet, yo hîrêyin marifet û yo çarin zî heqîqet o. Sultan Sehak, tecelîyê prosesê çarinî yê eslê îlahî yo û bi ey vejîyayo mertebeya tewt berze (Minorsky, 1997; 202).

Bi goreyê Hewramanan (Goranan) o ke nîsbetê Ehl-î Heqî ê teşkîl kenê, gama ke eslê Îlahî sey

- . Hz. Elî ameyo dîyene şerîet,
- . Şah Xweşîn ameyo dîyene terîqet,
- . Şah Fazl ameyo dîyene marifet,
- . û Sultan Sehak ameyo dîyene heqîqet eşkere (îfşa) kerdo (Bruinessen, 2008: 167) .

2.2. Hetê Organîzebîyayîşî ra Pêmendîşî

Mabênê Yarsaniye û Elewîtiya Dêrsimî de hetê organîzebîyayîşî yê binyatê sosyolojîkî ra tayê pêmendîşê muhîmî estê. Ma do cêr ra bi dore înan ser o vinderê.

2.2.1. Xandanî (Ocaxî)

Cematê Ehl-î Heqî, sey keyeyê (famîlyaya) Seyîdan û terefbaranê alaladeyan di grûban ra teşkîl beno. Pêro sey yewendes şaxan cîya beno ke, serê her şaxî ra yew keyeyê Seyîdî beno (Hamzeh'ee, 2008: 292). Ehl-î Heqan de keyeyê Seyîdan ke sey “Xandan” name benê û manenê ocaxanê Seyîdan yê Elewîyanê Dêrsimî estê. (Hamzeh'ee, 2008:233) Îhtîmal o ke kokê çekuya Xandan “Xanedan” ra bêro. Vernî de hûmara nê keyeyan 7 bîya, û ihtîmal o ke seserra 17. yan zî 18. vejîyaya 11. (Hamzeh' ee, 2008:299) Nameyê nê keyeyan nê yê:

1. Xandanê Şah Îbrahîm
2. Xandanê Seyîd Ebul Vefayî
3. Xandanê Âlî Qelenderî
4. Xandanê Seyîd Mîr Sûrî
5. Xandanê Baba Yadîgârî
6. Xandanê Seyîd Mistefayî
7. Xandanê Ebu Îsayî (Seyîd Bavasî)
8. Xandanê Ateş Begî
9. Xandanê Zunnurî
10. Xandanê Şah Hayasî
11. Xandanê Baba Hayderî (Hamzeh' ee 2008:292).

Seke aseno Xandanê Ehlî-Heqan û Ocaxê Elewîyanê Dêrsimî maneno yewbînan, la mabênê înan de yew ferqo muhîm zî esto. Bawerîya Ehl-î Heqî de kokê (nesebe) Seyîdan reseno Rayberanê Ehl-î Heqî. Bi vatişêkê bîmî Ehlî Heqî de Seyîd êno a mana ke kesê ke nesebê (azê) Rayberanê Ehl-î Heqî ra êno. (Hamzeh' ee, 2008:284) Nînan mîyan de tena semedê çend teneyan vajîyeno ke hetê azî (nesebi) ra resenê keyeyê Hz. Mehemedî. Goreyê bawerîye Elewîyanê Dêrsimî de zarûiyet o ke mensubê ocaxan hetê nesebî ra biresê azê Hz. Mehemedî yan zî ganî kokê xo bireso azê Ey. Ma bîyarîme xo vîrî ke îcazetnameyê ke kokê nê ocaxan resnenê Hz. Elîyî dewrê Şah Îsmailî de vejîyê orte. (Ocak, 1996: 253-254)

2.2.2. Muqaweyê Way û Biratiye (Musahîbiye)

Musahîbiye, bestê ke Elewîyan de estê, înan ra yew o. Kirmanckî de “Birayê Axretê” yan zî “Musayîv”, kurmanckî de zî “Birayê Axretê”, “Destbira”, “Birza-

va”, “Şoşpan” yan zî Şoşpan” o. Bi nameyê xo yê bînî Saxdicî yo. Mabênê înan de cîyayîye çin a, ganî nêbo. Hetê teorîkî ra malê yewî, yê ê bînî; deynê yewî yê ê bînî, sewab û guneyê yewî, sewab û guneyê ê bînî yo. Ganî saxdicî bi tu hewa yewbînan rê hîlê nêkerê, derheqê yewbînan de çîyêdo xirab nêfikirîyê. Seba ke guna û sewab ortax o, Way û Birayê Axretî sey na dinya ganî dinyaya bîne de, yanî axretî de zî vera yewbînan mesul ê. Hetê teorîkî ra mîyanê di kesan de destpêkerdişê bestê Way û Birayîya Axretî, Elewîtîye de cayêdo zaf muhîm geno û bi goreyê yew metodê bellî êno ca. (Çem, 2011: 68-70)

Bawerîya Ehl-î Heqî de muqawele yê way û birayîye yo manewî ke maneno “Musahîbiye” esto, sey “Şert-o Eqrar” name beno. Muqawele yê Way û Birayîye (bi tirkî kardeşlik akdi) di yan zî hîna zaf kesan mîyan de beno. Sewbîna metnanê Ehl-î Heqî de şert ronîyayo ke ganî grûba ke xo mîyan de nê muqawele yê virazena/qebul kena, ganî tewr tay 4 kesan ra awan biba. (Hamzeh’ ee, 2008: 310). No muqawele eslê xo de yew peameyîş (bi tirkî: anlaşma) o. Pêameyîş, ebedî yo û nêvuriyeno. Kesê ke terefê nê pêameyîşî yê, dinya û axîret de xêr û şeranê yewbînan pîya gênê xo ser. (Minorsky 1997: 203) Hamzeh’ ee, 2008: 311). Way û birayê ke înan no pêameyîş kerdo, sey bira û sey waye qebul benê. Zêwacê înan qedexê yo. (Hamzeh’ ee, 2008: 311). Ferqê Elewîtîya Dêrsimî û Yarsanîye no yo ke Elewîtîya Dêrsimî de di cinî û mêrdeyan ra zêdeyêr kesî nêşkenê bibê terefê nê pêameyîşî yan zî bi vatişêkê bînî tena ê (di cinî û mêrdeyî) eşkenê bibê musahîbê yewbînan.

Eke ma biewnê muqawele yan zî pêameyîşê way û birayîye yê manewîyî ra vînenê ke no adet.

zafê herekatanê komelkîyan yê Îranî de mewcûd o. Goreyê yew şertê Avesta, yew kes mecbur o ke kesêkî bivîno ke, o do roja muhasebeyî de şahidîya vateyanê ey bikero. Haşaşîyan, Îsmailîyan û Horamdînîyan de zî muqawele yê winasî estê (Hamzeh’ ee, 2008: 308-309).

3. CÎYAYÎYÊ KE YARSANÎYE Û ELEWÎTÎYA DÊRSIMÎ MÎYAN DE ESTÊ

Mîyanê Yarsanîye û Elewîtîya Dêrsimî de, pêmendîşê yan zî nêzdîyîyê ke ma cor ra behsê înan kerdî, înan ra teber tayê cîyayîyê (ferqê) muhîmî yê bawerî, îbadet û organizebiyayîşî zî estê. Mumkin o ke ma nê cîyayîyan bi kilmî wina îzah bikerê.

Tablo 1: Heften (hewt bedenî) ve melekê xo
(Minorsky, 2013: 287; Hamzeh'ee, 2008: 163)

Numreyê Dore	Teceliyê Esasê Îlahîyî	Melekê xo			
		1	2	3	4
1	Havendigar	Cebraîl	Mikaîl	Îsrafil	Azraîl
2	Murteza Elî	Hz. Muhammed el-Mustafa	Hz. Selman	Kamber	Nusayr
3	Şah Hoşîn	Baba Buzorg	Baba Feqî	Baba Hesên	Baba Tahir
4	Sehaq	Hz. Benyamîn	Hz. Davûd	Hz. Pîr Mûsî	Hz. Rezbar
5	Şah Sor	Kaka Mire	Kaka Arab	Kaka Rahman	Xatûn Zerbanû
6	Şah Muhammed	Kamerican	Kaka Melek Can	Kara-Pust	Şahsûvar
7	Şah Ateş	Şah Cemşît	Şah Almas	Şah Abdal	Xatûn Perî Xanim

Tesnîfo ke tabloyê corênî ra aseno, çimeyan nuştekiyan û fekkîyan yê Elewîyanê Dêrsimî de ca nêgeno. Verê verkan ma ganî naye vajîme: Hewt bedenî ke sey “Heften” name beno, bedenî ra bedenî derbasbîyayîşê esasê Îlahî (bi tirkî: Îlahî öz) û bedenê însanî/e de tecelîkerdişê Ey îfade keno, Elewîtiya Dêrsimî de çin o. Elewîyê Dêrsimî nînan ra tena Hz. Elî nas kenê. Labelê ê Hz. Elî sey Ehl-î Heqî (Yarsan) nas nêkenê û bi o qayde nêdanê naskerdiş. Naskerdiş û dayîşsinasnayîşê înan maneno ro yê Şîitîya Des û Di Îmaman. Şexsîyetê bînî ke nameyê înan tabloyî ra ênê vînayene, mensûbanê îtîqadê Elewîtiya Dêrsimî rê beyaxkî yê (xerîb ê). Mavajîme Sultan Sehak o ke ronayoxê Ehl-î Heqî yo, hetê elewîyanê Dêrsimî ra nêno zanayene û naskerdene.

Bawerîya Yarsaniye de Hz. Mehemed, mîyanê melekanê Hz. Eliyî de ameyo hûmaritene. Oxro ke ma zanê ke bi seyan eseranê elewîtiya Dêrsimî de qalibê “Heq, Mehemed û Elî” vîyareno û elewîyê Dêrsimî vanê “Ya Heq, Ya Mehemed, Ya Elî” No êno na mana ke cayê Hz. Elî her di bawerîyan de eynî niyo, Yarsanî, Hz. Eliyî Hz. Mehemedî ra aver gêne ke no senî ke qalibanê corênan ra zî fehm beno eksê qebulkerdişê Elewîyanê Dêrsimî yo. Yewna nimûneya ke dereceya vernîye ya Hz. Mehemedî nîşanê ma dana na ya: Elewîyê Dêrsimî vanê ke “Aşme Elî yo, roje Mehed” Wina aseno ke elewîtiya Dêrsimî de rîayetê qayde û quralanê Îmametî kenê ke o bingeyê Şîitîye de cayêko muhîm gêno.

Senî ke Yarsaniye de estê bawerîya Elewîtiya Dêrsimî de zî Çar Melekî yê Pîlî (Cebraîl, Mikaîl, Îsrafil û Azraîl) estê. Cayê înan bi goreyê qebulê Îslamîyeyî yo.

Oxro ke ma vînenê ke rol û manayê ke bawerîya Yarsaniye de neqlê înan biyê, teberê Îslamiyetî de manenê.

Bawerîya Ehl-î Heqî de koçe ruhan (tenasuh) esto û heme mudetê tenasuhî de her kes 1001 koçê ruhî derbas keno. (Hamzeh' ee 2008: 199). Tecesumo peyên roja qîyametî de beno û roja muhakemeyî ra dima ruho durist, leyê Heqî/Homayî de ciwîyeno ke no mukafat o ke do bidîyo ey. Ruhê nebaşî (xirabî) zî do tekrar biersawîyê bi dinya. Çünke dinya cehennem o (Hamzeh' ee 2008: 199-200). Elewîtîya Dêrsimî de tayê qalibê ke misrayanê şîran de vîyarenê û çend vateyê tradîsyonelî ke ê peyê merdeyan ra vajîyenê (Sey nimûneyêke “dewrê xo daîm bo”) estbê zî kes nêşkeno tena bi nînan Elewîtîya Dêrsimî de estişê bawerîya tenasuhî îzah bikero.

Hîkayeyê Xeliqnîyayîşî yê Ehl-î Heqî yê Elewîtîya Dêrsimî ra temamen biferqê. (Hamzeh' ee 2008: 127). Ancîna bawerîya Mehdî yê Ehl-î Heqî sey ya Elewîtîya Dêrsimî nîya. Şaxê Şah Xatayî yê Ehl-î Heqî, Mehdî sey Şah Xatayî danê şinasnayene. Bi goreyê yewna rîwayetî Sultan Sehak, bi goreyê yewnayî zî Han Ataş do sey Mehdî zuhur bikero (Hamzeh' ee 2008: 209). Nê qebulê Elewîtîya Dêrsimî de çin ê. Elewîyê Dêrsimî Mehdî sey ê peyênê 12 Îmanan zanê û nas kenê.

Yewna ferq o ke bale anceno definkerdîşê merdeyan o. Ehl-î Heqî merdeyanê xo bi reqis (dans) û muzîk reyde; bi cenayîşê dawil û zirna defin kenê. Reqso ke sey “Rara” name beno, herçiqaş biyo kêmi zî, Ehl-î Heqî definkerdîşê merdeyanê xo de cenayîşê dawil û zirna domnenê (ramenê) (Hamzeh' ee 2008: 275-276).

Tayê xususê sey Çar Estunî (pakîye, duristîye, nêbîyaşê xuyê nebaşî/xirabî), sadaqat-ardim, Panc Muqedesatî (sacnarî û perdîverî beyabes, cem û cemxane, qurban û niyaz, ehd-î mîsaq) nêmanenê yê qebul, rîtuêl û adetanê Elewîtîya Dêrsimî (Hamzeh' ee 2008: 276-279).

Yarsaniye de endamê neweyî qebulê cematî benê (Hamzeh' ee 2008: 285), feqet seke êno zanayîş Elewîtîya Dêrsimî de azî/nesebî ra ameyene esas û muteber o.

Yarsaniye û Elewîtîya Dêrsimî mîyan de pêxamberan, tîje û Xizirî ser o cîyayîyê muhîmî estê. Senî ke ma cor ra zî qal kerdbî nê mefhûmî pîrozanê Elewîyanê Dêrsimî yê girîngan ra yê. Xizir, Heqî ra dima dereceya diyine de ca gêno, hetê bîn ra bi nameyê ey Cem, yew roje û peynîya ey de bi eynî name roşan esto. Tîje (roj) zî ey dima dereceya hîrêyine de pîroz a. Elewîyê Dêrsimî heme pêxamberan zanê, nas kenê û înan mîyanê pîrozanê xo de hûmarenê. La Yarsaniye de mefhûmê pêxamberîye çin o, Xizir zî tede înan ra hende behs nêbeno. Ancîna musahîbîye yan zî Way û Biratîya Axretî de zî tayê cîyayî kewenê çiman ver ke Yarsaniye de 4 kesan ra vêşêr merdiman reyde girêdayena Musayîbîye yew nimûneya înan a.

Ehl-î Heqî de her domano/a ke maya xo ra beno/a, roja hîrêyine yan zî çarine ra dima êno/a weftîz kerdene. Wezîfedarê dînî, may û pî û pîyê ey/aye yê weftîzî nê merasîmî de hazir benê û awa ke helbe ra êna girewtene, rişnîyena rî û sereyê

domanî/e ser (Moradî, 2014: 459) Tena yê Dêrsimî de ney Elewîtîye de caardişo winasî çin o.

Zîyarê/Zîyaretgehê (Cayê Pîrozî) yê Ehl-î Heqî yê Elewîtîya Dêrsimî ra cîya yê. Ehl-î Heqî zîyaranê Elewîyan rê îtîmad nêkenê, Elewî zî zîyaranê înan nas nêkenê (Musalı, 2013: 26). Hetta Ehl-î Heqî, înan ê ke şonê Îmam Huseyîn yan zî Îmam Elî Riza zîyaret kenê rê guneyê xo anê; çünke zîyarê ke muqabilê dereceya înan ê, xora mintiqaya Goran de estê (Bruinessen, 2008: 190).

Çimeyê nuşteki yê Ehl-î Heqî tewr vernî de kitabê “Serencam” û çend destnuşte ye. (Hamzeh’ ee, 2008:63-66) û Elewîyê Dêrsimî nînan ra hayîdar nîyê. Çimeyê nuşteki yê Elewîtî ye zî rîsaleyê ke sey “Buyruk” name benê û nîsbetê Îmam Caferê Sadiq û Şêx Safî benê ye. (Kaplan, 2010: 42-48). Nê hetê muhtewa ra pênenanên yewbînan.

Bawerîya Elewîtîya Dêrsimî de girîngîya Ehl-î Beytî zaf eşkera asena la, bawerîya Ehl-î Heqî de Ehl-î Beytî ra yan qet qal nêbeno yan zî qalîkerdişanê sembolîkan ra sînorkerde maneno. (Babacan, 2005: 218). Komelê Ehl-î Heqî de tayê unwanî estê. Padîşah, keso ke vejîyayo mertebeyê mazharê Heqî. O, pîr û delîlan tayîn keno. (Hamzeh’ ee, 2008: 284). Pîr, endamanê newîyan rê rehberîye keno û înan sewqê Padeşahî keno (Hamzeh’ ee, 2008: 284). Delîl bi destûrê Padîşah û Pîrî endamanê newîyan rê rehberîye û ardim keno. Yewna wezîfeyê ey merasîmanê resnayîşî (bi tirkî: erginleme) de endamî resnayîşê bi Pîrî yo. (Hamzeh’ ee, 2008: 284-285). Tena Elewîtîya Dêrsimî de ney, çarçewaya pêroyî de termînolojîyê Elewîtîye de Padeşah çin o; Pîr zî tena Elewîtîye de ney, yew unwan o ke gelek terîqetan de êno bikarardiş.

Bêşik cîyayîyê ke mabênê Ehl-î Heq û Elewîtîya Dêrsimî de estê, qasê ke ma bi xulasayî cor ra ser o vinderî nîyê. Seba na babete mudet, îmkan û sînorê na xebate zaf teng bîyî. Aye ra ganî ameyoxî de xebatê dergûdilayî ke tede nê her di bawerîyê kurdan zaf hetan ra û bidetay bêre analîzkerdiş bêre kerdene. La çîyo ke ma biesşkê vajê no yo: Çîyê ke nê her di bawerîyan de muşterek ê, yan zî nîsbetê girdî de pêmanenê, ihtîmal o ke Elewîtîya Dêrsimî ra derbasê bawerîya Yarsaniye bîyê. Çünke goreyê çimeyanê ke ma dest de ye, dîyar beno ke tarîxê Elewîtîye û Elewîtîya Dêrsimî yê Yarsaniye ra kehenê o.

4. PEYNÎYE

Bi na xebate amancê ma o bî ke ma çarçewaya tayê melumatanê pêroyîyan de kamîya Ehl-î Heqan ser o vinderê, çîyê muşterekî û cîyayî ke bawerîya Yarsanan (Ehl-î Heq) û Elewîtîya Dêrsimî mîyan de estê, înan bivejê orte. Hetanî ke ma çarçewaya na xebate de eşkayî, kerd ke nê unsuran analîz bikerê û biresê tayê netîceyan. Goreyê peynîya nê cigêrayîşî ma nêşkenê ke bivajê Yarsaniye û Elewîtîya Dêrsimî eynî bawerî ya.

Warê nuşteki de Yarsanîye (Ehl-î Heqî) ser o cigêrayîşê şumûldarî yê verênî, destpêkê seserra XX. ra tepîya hetê tarîxnasane sey Mînorsky, Ivanow û Mokrî ra ameyê kerdene. Hem cigêraxoxanê xerîban ke na bawerîye ser o cigêrayîş kerdo hem zî mensûbanê bawerîye mîyan de derheqê pênas (terîf) û tesnîfkerdişê na bawerîye de fikrê cîya-cîyayî estê. Grûba Yewine ya cigêraxoxan, terîqetî sey parçeyêkê tradîsyonê Îslamî qebul kenê û rêçanê averşîyayîş û vilabîyayîşê ey, pêmendîşê ey bi hereketanê şîîyan yê ekstremen de gêrêna. Grûba diyine zî, eslê elemananê Îslamîyân yê terîqetî, kokanê êyê Îranîyan yê kehehan rê sey qilifî vînena û averşîyayîş û vilabîyayîşê ey nêwaştîşê vîndîbîyayîşê tradîsyonanê Îranîyan yê kehenan ke ê bandura Îslamîyetî ra pey vîndîbîyene reyde rî bi rî mendê û hêvîya şarî ke seba ke nê tradîsyonan biramê gan eşto ra eleqedar îzah kena. Ancîna tayê mensûbê terîqetî xo Îslamî ra dûrî gênê û ey sey bawerîyêka dînî ya cîyaye pênas kenê, tayê bînî zî ehemîyet danê esasê mîstîkan yê bawerîya xo û bi no qayde Ortodoksîya Şîitî û dogmayanê xo yew nuqta anê têhet.

Winî aseno ke bawerîya Yarsanîye yew terîqeto senkretîk o ke, binê tesîrê dînanê Zerduştîye, Manînîzm, Mazdekîye, Hurremîye, bawerîyanê Aryen (Îranîyan) û Hîndîyan, Xirîstîyanî, ancîna binê cereyananê Îslamîyan yê sey Şîitîya Îmamîye, Îsmailîye, Nusayrîtî, Bektaşîtîye, Qelenderîtîye û Hurufîtîye de mendo.

Mabênê Elewîtîya Dêrsimî û Yarsanîye de nuqta yê ortaxî yê sey îbadetê cemî, rojeyê hîrê rojaneyî, bê ke bêrê şikîtene wedarîyayîşê esteyanê qurbanî, çar berî çewres meqamî ameyî tesbîtkerdene. Ame dîyene ke nê unsurê her di bawerîyan de zî estê, la terzê tetbîqbîyayîşê înan de cîyayî estê.

Yewna nefîceya ke ma peynîya na xebate de resayî aye warê bawerî, îbadet û organizebîyayîşî de mabênê Yarsanîye û Elewîtîya Dêrsimî de cîyayî (ferqî) estê. Nînan ra tewr verên tecelîyê esasê Îlahî yo ke o bingeyê bawerîya Yarsanîye teşkîl keno. Ma tesbît kerd ke bedenane cîya-cîyayan de vînayîşê nê tecelîyî û melekê înan bi hawayo temamî bawerîya Elewîya Dêrsimî de çin ê. Yarsanîye de Hz. Elî vernîya Hz. Mehemedî de êno girewtîş, la Elewîtîya Dêrsimî de senî ke qalibê “Heq, Mehemed û Elî” ra zî fehm beno, rîayetê hîyerarşîyê Îmameî beno. Bawerîya Çar Melekan yê Pîlan her di bawerîyan de zî esta, la Çar Melekî yê Elewîtîya Dêrsimî munasîbê bawerîya Îslamî ya, Yarsanîye de manaya ke Îslamîyetî de dîyena, teberê aye de manayê kesîtîyanê cîya-cîyayan dîyayê Çar melekan. Bê nê corênan, waranê sey cematî rê qebul bîyene, hikayayê xelîqnîyayîşî, çimeyê nuşteki, definkerdişê mêrdeyan ûsn. de gelek cîyayî ameyî tesbîtkerdiş.

Xizir, tîje, pêxamberî, hetê usûlî ra musahîbîye cîyayîyanê bînan yê mabênê her di bawerîyan ra yê. Xizir û Tîje elewîtîya Dêrsimî de pîrozanê tewr muhîman ra yê. Pêro pêxamberî bi eynî şekil pîrozanê bawerîye mîyan de ca gênê. La Yarsanîye de mefhûmê pêxamberî çin o. Aye ra behsê pêxamberan û Xizirî nêbeno. Sey nînan ma

na bawerîye de rastê pîrozîya Tîje zî nê nê. Oxro ke cayê tîje Elewîyanê Dersimî de esta; a sey nurê Mehemedî qeub bena û sey adetê êzîdîyan aye rê zî dua û rica beno.

Eke ma hetê koke, binyatê bawerîye, îbadet û organîzebîyayîşî ra biewnê û çarçewaya nuqtayanê înan yê muşterekan û cîyayan de Elewîtiya Dêrsimî û Yarsaniye bierjnê, vînenê ke nê di sistemê bawerîyî cîya yê û prosesê tarîxî de binê tesîrê yewbînan de mendê, la her di zî yewbînî ra cîya yê (biferq ê.)

Ma hêvî kenê ke na xebate mutewazî û qije na babete de sey gama destpêkerdişî bihesîbîyo û îlham û motîvasyonê xebatan yê hîna hîra û bidetayan rê bibo wesîleyêk.

5. ÇIMEYÎ

Alay, O. (2018). “Sözlü Kültür Bağlamında Zazaca (Kırdkî) Şiirsel/Ezgili Anlatım Geleneği: Ozanlık-Deyîrbazlık-Dengbêjlik”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, S. 3 (21), S. 903-920

Babacan, İ. (2005). “İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu'nun Kelâmları”. Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, s. 33, s. 213-230

Bruinessen, M. V. (2008). *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Mücadeleleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çem, M. (2011). *Dêrsim Merkezli Kürt Aleviliği Etnisite, Dini İnanç, Kültür ve Direniş*. İstanbul: Vate Yayınevi.

Gezik, E. (2012). *Dinsel Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*. Ankara: Kalan Yayınları.

Gülpâygâni, A. B. (2014). *Kelâmî Mezhepler ve Fırkalar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

Hamzeh'ee, M. Reza. (2008). *Yaresan (Ehl-i Hak)*. İstanbul: Avesta Yayıncılık.

Kaplan, D. (2010). *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. Ankara: TDV Yayınları.

Marr, Y. N. (2013). “Ehl-i Hak Tarikatının Zikir Töreni”. Musalı, N. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

Minorsky, V. (1997), “Ehl-i Hak”, İA. Cilt 4, Eskişehir: TDV Yayınları

Minorsky, V. (2006). “Ehl-i Hak Mezhebi”. çev. Çetiner, A., *Folklorla Doğru Dergisi*, s. 66, 5-20

Minorsky, V. F (2013). “İran'daki Ehl-i Hak veya Ali – İlahi Tarikatını Öğrenmek İçin Kaynaklar”. Musalı, N. *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

Mir – Hüseyini, Z. (2003). *Ehl-i Hak'ta İnanç, Ayinler ve Kültür. Kürt Kimliği ve Kültürü*. ed. Philip Kreyenbroek, Christine Allison. İstanbul: Avesta Yayıncılık.

- Moradî, G. (2014). “Ehl-i Hak’ın Kutsal Kitabı: Zebur-ê Hakikat”. Bayrak, M. Êzidî, Kızılbaş-Yaresan Kürtler [Belgelerle Kürdistan’da Gizli Dinler]. Ankara: Özge Yayınları.
- Musalı, N. (2013). *Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Noyan, B. (1995). *Bektaşilik Alevilik Nedir?*. İstanbul: Ant Yayınları
- Ocak, A. Y. (1996). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, U. U. (2009). *Bir Halk Çalgısının Sosyal ve Kültürel Kimlik Bağlamında İncelenmesi: Ehl-i Hak’ın Kutsal Sazı Tanbur*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Valî, Sh. (2017). “Mamosta Şahab Valî Reyde Yarsanan Ser o Roportaj”. Rop: Sermiyan, U., Vate, s. 54. s. 31-43
- Vali, Sh. (2018). *Kurdên Yarsan (Dîrok û Mîtolojî)*. Wergera ji Fransî. Reşitoğlu, S. O., İstanbul: Avesta Yayıncılık
- Vali, Sh. (2020). Yarsan mı? Ehl-i Hak mı? Kürt İnançlarının İsimlendirilmesi üzerine. *Kürt Çalışmaları*, Bahar Akademisi-1, ed. Yarkın, G., İstanbul: İBV , s. 161-179
- Yaman (Dede), M. (2011). *Alevilik: İnanç, Edep, Erkan*. İstanbul: Demos Yayınları.

Extended Abstract:

In this research our objective was to compare the alawism of Dersim and the Yarsanism, members of which live İnan and İraq in terms of belief, worship and organization. We tried to answer such questions: Who are the Yarsans? Which names are used for them?

How do the Yarsans name themselves and how do they describe their belief? What are the mutual and unconnected characteristics between the alawi people of Dersim and the Yarsans?

We made use of the studies which have been conducted on two beliefs. We analyzed the articles which are about two beliefs.

Kurdish Yarsans who are known also as Ehl-i Heq especially live in Guran, Hewerman Kurdistan, İlam and Kirmanshah regions of southern West of İnan. It is not possible to give the exact information about when the Yarsanism appears for the first time. The Yarsanism, root of which goes back to the faiths of ancient İnan which were especially seen in the South of Zagros mountains was reformed by Sultan Sehak in the 15. Century and has been arrived to modern days.

There are such interesting similarities between alawism of Dersim and the Yarsanism that some researchers have been tended to accept these two beliefs as the same. Also some researchers have been taking them as two different beliefs which

have the same roots. According to the results of this study we may conclude that: Although there are some different aspects of rituals there are also some similarities between alawism of Dersim and the Yarsanism in terms of prayer and belief. Those similarities go like: Similarities in terms of prayer and belief: Cem ceremony, three day fasting, worship of sacrifice, four doors and forty locations...

Similarities in terms of organization: associatoin(socakhs), brotherhood and sisterhood (musahib)...

There are also some discrepancies between alawism of Dersim and the Yarsanism. One of these discrepancies is the divine manifestation which is the basis of Yarsanism. According to our results in alawism of Dersim there is not any divine manifestation like in Yarsan belief. In Yarsan belief Ali comes before Mohammed. As one can easily see from the saying 'Heq Mohammed Ali' in alawism of Dersim it is conformed to hierarchy of imamate. Four big angels exist in two belief as well. But in the alawism of Dersim four big angels are like those in Islam. In the Yarsan belief these four big angel refer to a different meaning. Apart from these there are also other discrepancies in terms of rules of being accepted to society, creation, written sources and burial ceremonies...

Khidr, sun, prophecy, the formality of brotherhood and sisterhood (musahib) are the other discrepancies between these two beliefs. Khidr and sun are sacred in alawism of Dersim. All the prophets are also sacred. But in the Yarsanism there is not any notion like prophecy and khidr and prophets are not mentioned. Sun is not sacred in the Yarsan belief. But in alawism of Dersim sun is accepted as spirit of Mohammed and people pray to it like in Yazidi tradition.

When we compare the roots of these beliefs and the way of worship and organization of them we can conclude that these two belief systems are apart from one another and historically have been under influenced of each other's.